

Владимир Кривошејев

Народни музеј Ваљево
krisha@open.telekom.rs

Жељко Бељац

Географски Институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд
z.Vjeljac@gi.sanu.ac.rs

**ДРУГИ ПОГЛЕД НА ВАШАРЕ У ВАЉЕВУ У 19. ВЕКУ
вашари као претече сајамског туризма**

Апстракт: Вашари и сајмови осим привредног карактера, представљају и део туристичке понуде Србије (као део верског, сајамског, градског и М.И.Ц.-Е туризма). Вашари (сабори), као место окупљања, где су се људи могли упознати, забавити, купити робу, а у новије време и упознати са занатима који полако нестају, представљају и прве облике данашњих сајмова. У раду ће се дати приказ и значај Илинданског вашара у Ваљевоу, као пример развоја вашара кроз историју, са циљем да се укаже и на његов значај и као елемента туристичке понуде у времену када се о туризму још није размишљало.

Кључне речи: вашар, Илиндан, сајам, туризам, Ваљево, Србија

**ANOTHER VIEW ON LOCAL FAIRS IN TOWN OF VALJEVO IN 19TH CENTURY
Local fairs as the beginnings of trade exhibition (fair) tourism**

Abstract: Local fairs („vašar”) in Serbia have an economic character, but are also a part of general tourist offer of Serbia (as part of religious, exhibition, city and MICE tourism). Local fairs are places of gathering, where people had opportunity to meet, have fun, do some purchase, and nowadays, places where one can get introduced to crafts which are gradually disappearing. Local fairs represent the base of modern trade fairs. The paper will also go through description and importance of St. Elijah local fair in Valjevo, and it will show development of local fairs through history, with purpose of emphasizing their importance in touristic offer, in times when tourism was not even a noun.

Key words: Local fair („vašar”), trade exhibition, St. Elijah, tourism, Valjevo, Serbia.

Током друге половине 19. века све већи значај на глобалном нивоу добијају сајмовима као нови видови масовних окупљања. Тада су сајмови представљали специфичан облик привредних манифестација повезан са презентацијом великих научних и техничких достигнућа.

Издавање и продаја нових производа индустријске ере било је омаж глобалне модернизације, али је била повезана и са туристичким кретањима. Својерстан симбол тога времена и нових друштвених појава представља и Ајфелов торањ у Паризу подигнут као улазна капија ка павиљонима Велике светске изложба отворене 1889. године у част стогодишњице Француске револуције.

Први сајмови ове врсте у Србији датирају из периода после Првог светског рата када поједине приредбе вашарског типа почињу да прерастају у манифестације сајамско-изложбеног типа.¹ У периоду између два светска рата одржано је двадесет три такве манифестације. Међу првима оваквим савременим вашарима издвајају се „Индустријско-занатска пољопривредна изложба“ у Врбасу и „Прва пољопривредна изложба“ у Бечеју, одржане августа и септембра 1924. године. Осим ових, сајмови и изложбе се одржавају у Новом Саду, Вршцу, Србобрану, Сенти, Суботици, Великом Бечкереку (Зрењанину), Великом Гају и Иригу. Новосадски сајам, одржан први пут 1931. године имао је стални карактер, и то са страним учесницима и посетиоцима. Тај први сајам је посетило око 35000 посетилаца. Први назив под којим је одржан био је „Први сајам и изложба приплодне стоке“.² На старом сајмишту у Београду, 1937. године одржана је прва Јесења привредна изложба, као претеча данашњег Београдског сајма.³

После Другог светског рата, на територији Србије сајмови се организују у великим градским и привредним центрима, првенствено у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и Нишу.⁴ Број посетилаца оваквих манифестација варирао је од неколико хиљада, преко неколико десетина хиљада, до више стотина хиљада. По броју посетилаца издвајају се: Међународни пољопривредни сајам у Новом Саду, са око 500.000; обједињени међународни сајмови књига и учила у Београду са око 150.000; Међународни сајам намештаја, опреме и унутрашње декорације, Београд, са око 80.000.⁵ На основу извршене туристичке валоризације активни сајмови су ранжирани на следећи начин: у прву категорију спадају Међународни пољопривредни сајам, Нови Сад (108 бодова), Међународни сајам књига, Београд (106 бодова), Међународни сајам лова, риболова, спорта и туризма, Нови Сад (101 бод) и Међународни сајам туризма, Београд (100 бодова); у другој категорији се налазе: Међународни сајам наутике, Београд (74

¹ Бјељац, 1998, 66.

² Исто, стр.66.

³ Бјељац, 2010, 84.

⁴ Бјељац, 2010, 85.

⁵ www.sajam.rs; www.sajam.net.

бода), Сајам туризма и екологије, Ниш (74 бода) и Сајам учила, Београд (73 бода).⁶

За градове и регије у којима се организују, сајмови представљају значајан извор прихода, а будући да и излагачи-продавци, као и купци, у великом броју долазе са стране, неретко и са великих удаљености, они поред трговачког имају и изразити привредни карактер, тако да се од последњих деценија прошлога века све чешће помиње и појам сајамски туризам, који је у све већој експанзији. И ако у свом данашњем виду сајмови представљају творевине модерне, индустријске и постиндустријске цивилизације, они у великој мери представљају осавремењени појавни облик древнијег вида манифестација – вашара, односно панађура.

Вашари или панађури

Вашар, панађур, пазар... Већ по многобројности сродних речи из српског и других језика, које означавају масовна годишња окупљања намењена трговини, забави и друштвеним контактима, види се значај оваквих догађаја. Код оваквих манифестација чест назив је и сабор (саборност, соборност). У основи термина сабор је „збор“, „збирање“, „сабрање“ – црквено и народно окупљање на дан великих празника. Реч вашар је мађарског порекла (*vásár*) и означава пазар, односно сајам, у смислу делатности. Реч панађур је грчког порекла (*πανήγυρις*-свечани збор).⁷ Сви наведени појмови означавају не само активност већ и место на којем се она обавља.

О важности, али пре свега о карактеру ових манифестација сведочи и исказ Јована Цвијића да су такви сабори „у неком погледу Србима оно што старим Грцима беху олимпијске игре“.⁸ Ова Цвијићева опаска указује да се активности сродне онима које се одигравају на вашарима, срећу у доба антике, па и раније, од времена настанка првих заједница. Окупљања ове врсте су у почетку имала изражене ритуалне мотиве, додатно појачане мотивима снажења идентитета, очувања јединства, исказивања оданости роду, племену, држави... Нека од таквих окупљања су се првобитно дешавала на скровитим магијским местима, више пута годишње, у складу са природним менама. „Свети лугови“ су били места где се на одређене дане у години окупља заједница. Потом се ту граде и пагански храмови, а некада скровита места постају јавни простори. Са даљим развојем друштва и са појавом монотеистичких религија, оваква окупљања

⁶ Бјељац, 2010, 89.

⁷ Бјељац, Ђурчић, 2014, 140-148.

⁸ Према: Срећковић, Антић, 2007, 9.

су настављена, добијајући нове контексте, али и задржавајући старе, што је био и својеврстан мост који је олакшао прихватање нових религија. Паганске храмове замењују цркве и манастири; окупљања се настављају с тим што исто време окупљања више није везано за природне мене и са њима повезане прославе паганских божанстава, већ за датуме који славе свеце и пророке.

Поред оних иницијалних одлика: ритуалних, магијских, верских и идентитетских, ова окупљања су веома рано добила и додатне карактеристике. Места масовних скупова постала су и места размене робе, а потом робноовчане размене. Размена добара је у почетку бивала локалног карактера, али временом, поред локалног становништва, почели су да долазе и све бројнији трговци из даљих области. Истовремено, окупљање већег броја људи на једном месту поставља и додатне императиве: забаве за све бројније посетиоце, али и економску валоризацију те забаве. Места окупљања су постала места трговине, места различитих видова забаве, као и места где поред трговаца зарађују и они који пружају услуге забаве. Тако су ове традиционалне народне манифестације имале различите одлике: верске, економске и општедруштвене, с тим што опште друштвени карактер може да се диверзификује и на додатне четири одлике: забавну, политичку, друштвену у ужем смислу, а у последње време и туристичку.⁹ Временом, бар када је реч о великим манифестацијама, економски карактер је постао примаран и представљао је својеврстан генератор њиховог даљег развоја и опстанка, а неретко, ако због промене одређених друштвених односа он изостане, то је доводило и до гашења манифестације.

У средњовековној Србији главна робноовчана размена се углавном одиграла на трговима. Појам трг је означавао насељено место, али и место за робноовчану размену које је припадало неком насељу, и по чијем се имену и звало, а владаоци су сами одређивали где ће се који трг и кад држати. Трг је значио и приход од трговине, који се често давао манастирима. Ако су трговачка окупљања у истом месту одржавана више пута годишње, онда су означавана и празником о коме су држани.

У Кнежевини Србији током 19. века, а уз ослањање на претходну вековну традицију, вашари су представљали значајна места размене пољопривредних и занатских, а потом и индустријских производа. Да би се унапредила улога панађура и да би се њихов развој додатно усмерио ка економској користи, 1839. године је донета *Уредба о држању панађура*. Будући да се на панађурима појављивала и роба страног порекла, која је представљала конкуренцију роби локалних заната, *Уредба* је предвиде-

⁹ Видети више у: Марјановић, 2014.

ла две категорије панађура: у једну су спадали панађури намењени првенствено за продаји марве (сточни, марвени, вашари – панађури), на којима су уз стоку продавани и различити домаћи производи, а у другу мешовити панађури на којима се могла продавати и страна роба. Првих је било десет и они су трајали по три дана, а других је било седам и трајали су по пет дана. Средином 19. века највећи панађури у Србији одржавани су у Ваљеву, Ђуприји, Тополи, Карановцу (Краљеву), Пожеги и Зајечару¹⁰. Уочљиво је да кроз цео 19. век, па и касније, локална занатска и трговачка удружења водила су борбу за заштиту својих интереса и настојала да се мешовити панађури претворе у искључиво марвене, те да се на њима забранити не само продаја стране робе, већ неретко и занатских производа из других места.¹¹

Неопходно је да се нагласи да је поменута уредба панађуре третира-ла пре свега као економске, трговачке манифестације, а њено доношење је имало за циљ додатни економски развој полуаутономне Србије. Онај изворни, верски карактер вашара се и даље одражавао у мањим местима, углавном по селима, на њиховим локалним славама и преславама, али уз изражени друштвени карактер, везан за окупљање, забаву и одржање идентитета. У градским насељима, нарочито оним чији су панађури одређени поменутом уредбом, верски карактер се сводио скоро искључиво на датумску одредницу одржавања. Иако је тежиште догађања било постављено на економским, трговачким одликама, друштвени карактер панађура је бивао све израженији. Вашар и вашарско окупљање трговаца и купаца постало је прилика за забаву оних који су на њега дошли послом, али и за развој нових видова забаве и друштвеног живота за становнике насеље где се вашар организовао, као и за житеље његовог ширег окружења. Тиме су вашари почели да све више попримају и забавни, некономски карактер, тачније нетрговачки, али ипак економски за пружаоце услуга забаве. У званичним извештајима са вашара (1863, па и 1889-1893) наглашава се да су они све мање тржиште, а све више места за забаву, па и за „развратност“, да су постали велике крчме на којима се људи састају да се напију, почасте, потроше, коцкају и проведу, уместо да послују и привреде. Да би се спречило овакво њихово кварење и вратила основна економска функција вашара, установљена *Уредбом* из 1839, Краљевина Србија је 1902. године донела *Закон о ѡанађурима и недељним ѡазарима*, којим су укинута мешовити, а дозвољени само марвено-земљораднички

¹⁰ Срећковић, Антић, 2007, 7. На територији данашње АП Војводине, чије области су у посматраном периоду биле у саставу Хабзбуршке монархије, организовани вашари се јављају у 18. веку (у Руми, Шиду, Дебељачи, Футогу и др); видети: Бјељак, 2010, 84.

¹¹ Марјановић, 2014, xi.

вашари. Занимљиво је да се овим законом забрањује одржавање „пано-рама, циркуса, комедија, вртешки, коцкарских радњи и слично“.¹² Ипак, различити видови забаве на вашарима су преживали законске забрана и касније, када због промене економских и општедруштвених односа вашари, губе свој трговачки значај, забава постаје њихов водећи садржај, а данас се појам вашар не ретко употребљава као својеврстан синоним за разноврсну забаву, неретко и у пежоративном смислу.

Илиндански вашар у Ваљеву

Један од примера историјске и антрополошке генезе вашара, као претече и туристичке понуде обједињене кроз елементе пре свега сајамског, а потом и културног – баштинског и верског туризма, а која сеже безмало до наших дана, пружа нам и студија Илинданског вашара у Ваљеву.

Илиндан је празник који се обележава 2. августа (по грегоријанском, односно 20. јула по јулијанском календару). Посвећен је Светом Илији, старозаветном мудрацу, пророку који према Библији није умро, већ је жив отишао на небо, огњеним колима. Управо те ватрене кочије које тутње небесима биле су разлог зашто су словенски народи приликом преузимања хришћанства овом свецу дали одлике Перуна, бога из пантеона словенских дожанстава који је сматран за господара громава. Тако је од Перуна Громовника настао Свети Илија Громовник. По народној традицији, Свети Илија се вози на ватреним колима која вуку четири коња, из чијих ноздрва издија пламен. Грмљавина је тутњава његових кола којима се он вози по небу и облацима. И управо су Илиндански празници време када су се одржавали многи вашари у Србији¹³, између осталог и у Ваљеву.

¹² Марјановић, 2014, xi.

¹³ У Србији се у 2010. години, у програмима општинских туристичких манифестација нашло 143 верске туристичке манифестације (5,89%), у 87 насеља Србије. Највећи број верских манифестација се одржава у туристичком кластеру Војводина 65 (45,45% од укупног броја верских манифестација у Србији). Број ових манифестација је много већи, јер се светкује и неколико стотина сеоских црквених и манастирских слава и других верских празника, а у обзир су узете само верске манифестације које се налазе у програмима општинских туристичких манифестација. У програмима се налазе садржаји 44 верске манифестације Српске православне цркве (37) и Римокатоличке цркве (7). Највећи број свечаности је везан за Светог Саву (свечане академије, балови), 14, односно 9,79% од укупног броја верских манифестација; Васкрс, 11, односно 7,69%; Свете апостоле Петра и Павла – Петровдан 10, тј. 6,99%; Вазнесење Господње – Спасовдан, 9, тј. 6,29%; Светог великомученика Георгија – Ђурђевдан 8, тј. 5,59%; Светог

Према историографски утемељеним претпоставкама, настанак града Ваљева, крајем 14. века (први документован помен је датиран на 1398. годину), односно његов развој из манастирског села у урбано градско насеље, везан је за трговину. Са крахом династије Немањића, када се пред опасношћу од турске најезде тежиште средњовековне српске државе помера ка северу, померају се и каравански путеви, а једна од њихових нових раскрсница, као погодно место за сусрет трговаца који из јадранских градова иду ка Србији, али и даље ка Угарској, била је у котлини у којој је смештено Ваљево. Њихово задржавање на локалном вашаришту поред манастира, а потом и насељавање могло је да услови да дође до развоја градског насеља.¹⁴

И касније, са падом Србије, а са њом и Ваљева (1458. године), под окриље Отоманске империје трговина на Ваљевском тргу је настављена, истина доста смањеним интензитетом. Тако, када почетком 17. века кроз Ваљево пролази папски изасланик Бартолд Кажих, он у својим путописима наглашава да је ово место “бројно пучанством”, да има пространи караван сарај, и да се у њему снабдео свим потрепштинама неопходним за даљи пут. А почетком 18. века, када је северни део Србије био привремено заузет од стране Хабзбуршке монархије, аустријски принц Александар Витембершки је у својим извештајима записао: “Упутио сам се у Ваљево, велики и значајан трг који се налази у плодној долини. Кажу да је ово место било веома насељено, као и да је било чувено по великој пијаци и обављању трговачких послова”.¹⁵

После Првог и Другог устанка, са стварањем полуаутономне (касније аутономне, па потом независне) српске државе, вашарска трговина у Ваљеву добија нови замах. Проучавајући трговину у том периоду, Даница Милићевић уочава да су се у Ваљеву окупљали трговци из свих крајева Србије, али и околних области, наступајући и као продавци и као купци. Вашар се одржавао три пута годишње: на Цвети, о Илиндану и о Михољдану, а сваки од њих је трајао по недељу дана. Промет је био жив, а највише се трговало стоком, али и занатлијским и мануфактурним производима, а трговци и купци су долазили из целе Србије, највише из Београда, па и из Босне и Аустрије.¹⁶ Неопходно је да се нагласи да у почетку успешан промет на вашару није радовао ваљевске трговце који су се осећали угрожени због конкуренције са стране. Стање је за њих

пророка Илију – Илиндан и Успеније Пресвете Богородице – Велику Госпојину, по 7, тј. 4,90%; Светог Трифуна, Богојављење и Божић, по 6, тј.4,20%; видети: Бјељац, 2010, 118.

¹⁴ Кривошејев, 2012, 41-44.

¹⁵ Кривошејев, 2012, 63.

¹⁶ Видети у: Милић, 1996 и Поповић, 2002.

нарочито постало критично после великог пожара који је 1818. године захватио Ваљево. Трговина на вашару је смањила приходе домаћих трговаца којима су изгорели дућани, чиме је смањена и могућност да се брже економски опораве. Могући излаз су видели у укидању панађура, те су кнезу Милошу Обреновићу упутили допис са таквим захтевом.¹⁷ Упркос образложеном захтеву, Кнез Милош није изашао у сусрет ваљевским трговцима, гледајући на панађур са становишта ширег интереса привреде и државе. Уместо гашења, у наредном период се уочавају настојања да се ваљевско вашариште додатно осавремени, да се на њему побољшају услови за трговину, али и услови за стицање додатних јавних прихода. Тако је, 1833. године, на ваљевском панађуришту направљено 87 нових општинских дућана за издржавање вашарцијама.¹⁸

После спровођења оваквих мера забележено је да је на Илинданском вашару 1835. године, када у Ваљеву има 140 кућа и 893 становника,¹⁹ у купопродаји учествовало преко 1.100 лица. Међу продавцима је било највише становника из Ваљевске, као и из оближњих нахија (Шабачке, Београдске и Рудничке), али и са територија Босне, Санџака и Турске. Са друге стране, од регистрованих купаца Ваљевци су били малобројни, а предњачили су Срби из јужне Србије, затим из Београда, Македоније и Босне, а било је купаца и из Турске, Грчке, и Румуније. Нешто касније дошло је до извесног опадања трговине на ваљевском панађуришту на шта указује извештај са вашара на Цвети (Цветни панађур) 1838. године, када је продато само 3 вола, 25 коња и 2 кобиле, а купци су били из Ужица, Пожеге, Раковице и Сребренице. Зато су уложени додатни напори за оживљавање вашара и већ исте године на Илиндан укупан број активних регистрованих купаца и продаваца је био преко 700, а они су дошли из 22 места у Србији и 7 места ван Србије.²⁰

Ова епизода указује донекле и на велики значај Илинденског вашара, као и на опадање значаја, у овом тренутку из неутврђених разлога, Цветног и Михољданског вашара, који су се убрзо угасили. Међутим, привредне потребе не само Ваљева, већ и Кнежевине Србије, довеле су до тога да се Михољдански вашар обнови, али не деловањем трговаца и локалне самоуправе, већ директном иницијативом државних власти. Наиме, Попечитељство финансија је покренуло иницијативу да се на погодном месту у Кнежевини успостави један велики панађур, који би био искључиво сточни. Одлучено је да се он одржава на Миољдан (Михољ-

¹⁷ Перуничић, 1973, 132 – 133.

¹⁸ Перуничић, 1973, 244.

¹⁹ Кривошејев, 2012, 136.

²⁰ Поповић, 2002, 9; видети и: Милић 1959, 133.

дан – 29. септембра по јулијанском календару) у Ваљево, што је својим потписом, 29. новембра 1851, потврдио кнез Александар Карађорђевић.²¹ У образложењу Попечитељства финансија за овакав избор, било је написано следеће:

„Што је Ваљево место у коме је најпознатији панађур у отечеству нашем и на развитак ког Отечество наше је дужно особито мотрити (...). Ваљево је за држање панађура за живу стоку најзгодније јер у њему су и прије, као што је познато, три панађура држата и највише се живе стоке на њему продавало, и тако су људи имали прилику више пута у Ваљево долазити и живу стоку куповати, а сада како је само панађур о светом Илији, долазе само једанпут у години. (...) Панађур за живу стоку у Ваљево велику ће ползу и купцима и продавцима принети. Многа ће се стока ту продавати и за стране земље, особито када се ђумручка ствар у Босни у бољи ред доведе него што је до сад било (...) На садашњем панађуришту о светом Илији продато је 1181. комад волова пар најбољи до 40 дуката, а најлошији 12 дуката цесарских. Када се о Миољдану панађур држати почне још ће се и више живе стоке продати моћи.“²²

После наведене одлуке кнеза Александра, вашари су у Ваљево наставили да се организују у два термина, с тим што је Илиндански вашар трајао пет дана, од 20. до 24. августа (по јулијанском календару), а Миољдански три дана, од 29. септембра до 1. октобра.

После одржаног Илинданског вашара, 1891. године, начелник округа Ваљевског М. Миловановић обавештава министра унутрашњих дела да је током трајања вашара у Ваљево остварен укупан промет од 199.813 динара, и да је продат 1231 во по цени од 160 до 600 динара; 141 крава, од 30 до 60 динара; 12 телади по цени од 8 до 14 динара; 137 коња по цени од 24 до 200 динара; 72 кобиле по цени од 20 до 80 динара; 10 ждребади по цени од 8 до 14 динара и 239 јагањаца, а да су трговци били из Србије, Босне, Аустроугарске, Турске и Италије. Поред стоке продавани су производи следећих заната: сарачки, абацијски, кројачки, ковачки, казанџијски, кујунџијски, лимарски, пушкарски, опанчарски, ћурчијски, мунџијски, платнарски, мутавџијски, и дрводељски. Продавано је још и: вуна, луч, катран, воће и баштовански усеви. Најбоље је продавана опанчарска, мутавџијска, платнарска и ужарска роба. Такође су продавани и индустријски производи из стакларске фабрике у Јагодини и дрвопрерађивачке фабрике у Ужицу, и продаја је била добра. Током трајања вашара Општина Ваљевска је издала својих 9 дућана на вашаришту, као и 191 место за тезге било да су под шаторима било да су на отвореном (продаја са кола). Било је и 65 места за механе и 13 за кола са пићем. Укупан оп-

²¹ Перуничкић, 1973, 667-669.

²² Перуничкић, 1973, 667-669.

општински приход је био 4.091 динар, а расход 624 динара. Општинска каса је остварила профит од 3.467 динара.²³

Извештаји слични овом су писани и за наредне вашарске манифестације. Општински профит са Илинденског вашара 1895. је био 2.831 динар, а са Михољданског 2.551 динар. Иначе извештај са Михољданског вашара указују и на структуру расхода. Расходе су чинили хонорари за жандаре, слуге, али и за доктора, шумара и чиновнике, од писара до председника општине и комесара панађуришта.²⁴ Десет година касније, 1905, од Михољданског вашара Општина је остварила профит од 1.312 динара.²⁵

Поред тога што су вашари окупљали велики број трговаца са различитих страна, неретко и из удаљених крајева, они су нудили и прилику за забаву, не само за оне који су дошли послом већ и за локално становништво. За већину ваљевског становништва важно је било присуствовати панађуру, срести старе пријатеље и познанике, за многе младе бити виђен од стране момака, односно девојака, а за најмлађе забавити се и јести слаткише. Са временом овај, раније секундарни карактер вашара почиње да доминира.

Са протоком времена, са променом опште друштвене ситуације, карактер ваљевских вашара, као и бројних других вашара у Србији почиње да се убрзано мења после Првог светског рата. Са организацијом великих сајмова, као и сточних пијаца са чешћим терминима продаје, трговина стоком се премешта на друге локације, а набавка ситних и крупних кућних потрештина се обавља на друге начине, чему доприноси и отварање сеоских продавница и задруга. У таквим околностима она примарна, економска, трговачка улога вашара замире и примат преузима забавни карактер, против кога су раније, како смо видели, на почетку двадесетог века предузимане законске мере. Чак и ситна трговина која се и даље обавља на вашару мења своју основну улогу и постаје више део забаве него потребе. Сећања старих Ваљеваца на време између два светска рата указују да је током трајања вашара, на простору панађуришта, био постављен велики број шатри. Свака од њих је имала своју музику. Испред шатри су се налазиле богате трпезе са великим избором хране и пића, а пре свега вруће јагњеће и прасеће печење, вино, пиво, али и лимунада, боза и клакер. Најпродаванија посланица, у време Илинденског панађура био је сладолед, „луше” и лицидерска срца.²⁶

²³ Перуничих, 1973, 1043-44.

²⁴ Перуничих, 1973, 1080-86.

²⁵ Перуничих, 1973, 1198.

²⁶ Совиљ, 2007, 61.

Овакав забавни садржај, уз модернизацију, био је доминирајући и после Другог светског рата, с тим што се додатно обogaћују новим садржајима заснованим на развоју технологије (све разноврснији садржаји луна паркова). И то је трајало до краја осме деценије прошлога века, када, са преуређењем дотадашњег простора вашаришта у парк и премештањем места одржавања вашара на другу локацију, али и са даљим општим друштвеним променама, и ови садржаји почињу полако да нестају. Ваљевски вашар почиње полако да се гаси, што постаје општа тенденција у целој Србији, и мали број вашара се очувао до данашњег дана. На примеру Ваљева, премештање места вашаришта би могло буде главни узрок замирања, међутим оно је само убрзало процес изазван општим друштвеним променама. Као што су на почетку двадесетог века друштвене промене узроковале нове видове велетрговине, после чега ранији примарни економски карактер вашара нестаје, а приоритет има општедруштвени, са забавом као његовом водећом одликом, тако се пред крај истог века, са даљим друштвеним развојем и пратећим развојем технологије, драстично мења и приступ спровођењу доколице и забави. Појава диско клубова, кафића, али и даљи развој телевизије, филмске индустрије, видеа, потом и интернета, довели су до појаве нових видова забаве и одумирања старих. Непримењивост нове технологије и нових забава на вашарске манифестације узрокује да оне губе забавни карактер тако да уз биоскопе, корзое и друге раније појавне облике дружења и забаве почињу да нестају и вашари.

Међутим, како смо већ нагласили на почетку, овакве манифестације су поред економских и забавних имале и изражене уже друштвене и политичке карактеристике.²⁷ Одумирањем вашара, ове њихове карактеристике преузимају друге, само донекле сродне, манифестације. Тако су у Ваљеву, још 1987. године, покренуте Тешњарске вечери као својеврстан летњи фестивал колажног типа, који је требало да надомести друштвени недостатак настао одумирањем Илинданског вашара. Сличан процес се уочава широм Србије, и почињу да се оснивају разнолике и шаренолике манифестације, фестивали, сабори, сајмови, различите „...ијаде“ (купусијада, чваркијада...). А оснивање нових манифестација прате и настојања обнове старих.²⁸ И веома је уочљиво да се при оснивању и организовању ових нових манифестација све више инсистира, бар декларативно, на њиховом економском карактеру, али више не на трговачком већ туристичком.

²⁷ Више у: Марјановић, 2014.

²⁸ Тако је у Ваљеву 2014. године обновљено народно саборовање на Илиндан, са садржајима превасходно забавног карактера, је, али на новој локацији, у приградском Новом насељу, поред цркве Светог Георгија и зграде Ваљевске епархије.

Данашњи вашари: забава са елементима потенцијала туристичке понуде

За разлику од претходних векова, данашњи вашари у Србији, бар тамо где су очувани,²⁹ имају контексте другачије од оних изворних, везаних за трговину. Ти преовлађујући контексти су пре свега друштвени, са израженим одликама забаве. Ослобођени трговине на велико, они су постали места за раздобиру и дружење становништва из ширег окружења. Истина, и на данашњим вашарима се може купити одређена роба, с тим што куповина више нема изразити карактер трговине стоком и масовне набавке ради подмиривања стварних кућевних потреба, већ све више постаје куповина због забаве. Ту се налазе тезге са прехранбеним производима који се конзумирају с ногу, успут, затим и тезге са робом за сувенирску намену, како ону индустријске провенијенције, тако и сувенирима настали у народној радиности. Управо у овој врсти робе се налази скривен нови потенцијал вашара. Они постају места на којима се посетилац може, између осталог, упознати и са народним обичајима који полако нестају, али и са старим занатима. И у данашње доба се, уз продају бројних модерних производа, на вашарима могу срести грнчари, ковачи, казанције, бравари, корпарии, пинтери, ужари, опанчари, ћурчије, воскари, као и неки други занати који су у фази изумирања. Тиме се забавни и општедруштвени карактер вашара може проширити и на сферу заштите и презентације старих заната, а тиме и материјалне као и нематеријалне културне баштине, с тим што у свом промењеном облику вашари данас могу да представљају значајне елементе туристичке понуде, која, зависно од директних мотива доласка, обједињује разноврсне селективне видове туризма.

Савремено доба и развој туризма намећу све израженију селективност у приступу посетилаца, а зависну од врсте атракције и намере туриста. Тако се помињу: верски туризам, туризам природе, културни, конгресни, културно-историјски, споменички, археолошки, едукациони, екотуризам, градски, сеоски, манифестациони, спортски, рекреативни, забавни, бањски, ловни, авантуристички, наутички, бициклички, туризам баштине, археолошки, туризам сећања...³⁰ Зато се може поставити

²⁹ У Србији се тренутно одржава 124 вашара. Посетиоци и продавци су из исте или околних општина, а код појединих и ширег региона. Број посетилаца и учесника је од неколико хиљада до неколико десетина хиљада. У туристичкој понуди Србије, као посебна туристичка атракција, а који се налазе у Календару туристичких приредби Србије, издвајају се вашари у Шапцу (57 бодова) и Пироту (53 бода). Одржавају се током целе године, а у неким местима и неколико пута годишње; видети: Бјељак, 2010, 94.

³⁰ Видети у: Кривошејев, 2014, 87.

питање: за који од селективних видова туризма данашњи вашари представљају примарну атракцију?

Са развојем нових интересовања, али и са додатном специјализацијом – сегментацијом већ постојећих, број оваквих селективних туристичких ниша се из године у годину повећава. Паралелно са повећањем броја различитих туристичких ниша и микрониша уочљиво је и одсуство јасних граница између све бројнијих нових видова туризма. Поред тога, не постоји ни јасан консензус о односу појмова облик туризма и врста туризма.³¹ Истовремено, посета једној туристичкој атракцији може да се сврста у различите облике туризма, а што директно зависи од примарног разлога – мотива који је туристу усмерио на путовање. Тако, примера ради „... ако је мотив обиласка манастира упознавање са културним вредностима, опет је реч о културном туризму, а чисто верски облик среће се код посета мотивисаних стриктно верским, поклоничким разлозима“³².

У складу са наведеним, ако су основни мотиви посете вашарима стриктно везани за црквене празнике и упражњавање верских обреда, вашари представљају верске туристичке манифестације.³³ Међутим, како је већ наглашено, савремени вашари немају изражени верски карактер, већ превасходно друштвени са тежиштем на забави. Сходно томе вашари могу да имају развојну улогу за друге селективне видове туризма, а зависно од мотива доласка посетилаца са стране. У сваком случају они се сврставају у групу манифестационог – догађајног туризма, међутим, будући да је већ наглашено да се, паралелно са повећањем броја различитих туристичких ниша и микрониша, уочава одсуство јасних граница између све бројнијих нових видова туризма, вашари имају, или би могли да имају и изражене одлике културног, баштинског туризма, са субјектима нематеријалне баштине као главном туристичком атракцијом, по-

³¹ Кривошејев, 2014, 87.

³² Кривошејев, 2014, 88.

³³ Прослава верских манифестација (саборовање) има дугу традицију у српском народу, међутим, тек деведесетих година 20. века и у првој декади 21. века, верске свечаности постају интересантне и као мотив за туристичка путовања. Као пратеће манифестације се најчешће издвајају вашари (кирбаљи, панађури) и одређени обичаји током великих верских празника (Ускрс, Божић). Организује се разноврстан програм, који окупља и неколико десетина хиљада људи. Поједине од таквих манифестација су: Великогоспојински дани, Нови Бечеј; Петровдански дани, Србобран, Сабор огњене Марије, Девојачки бунар – Делиблатска пешчара. Број посетилаца на црквеним саборима је и до неколико десетина хиљада, попут Великогоспојинских дана у Новом Бечеју, где, према изјавама организатор, буде присутно преко 100.000 посетилаца (?), а број учесника је неколико десетина хиљада; видети: Бјељак, 2010, 119-120.

кретачем на пут.³⁴ А за крај је неопходно да се нагласи и веза вашара са пословним туризмом и сајамским туризмом као његовим подобликом.³⁵ Данашњи вашари, бар у Србији, немају такве одлике, али вашари, са изразитим велетрговачким карактеристикама, какви су се одржавали у 19. веку, и какав је био и ваљевски Илинденски вашар, представљали су својерсну претечу овог облика туризма.

Summary

Local fairs were places where people gathered to do bigger or smaller purchase and to have fun. Local fairs had both religious and folklore importance, but also these events had a strong economic trades, much similar to exhibition trade fairs today. In some manner, local fairs represent the very beginnings of financial and manifestation tourism. The local fair gathered traders and buyers from distant places in order to make bigger deals. But local fair attracted many local people who would come to purchase different every day needs. The fair usually attracted many visitors, it was held for several days and it, in general, benefited local community. Fairs were a mean of income and development for whole surrounding area and it was an instrument used to build an image or position of the town where it was held. The secondary, but more pronounced role of fair was entertainment - not only for the participants, but for all local people and people from wider surrounding area.

With the modernization caused by industrialization and general development of society, local fairs have undergone major changes. Other institutions with similar economic or trade roles appeared. Thus, livestock markets and local cooperatives took over previously important part of local fairs – wholesale trading. However, trade, as such still existed in local fairs, but it was not its main purpose. Entertainment and trade in function of entertainment took primary role in these gatherings. With further development of society and technology, the meaning of the word entertainment was changed and local fairs lost even that characteristic. This contributed to their further loss of importance or led to total disappearance of some fairs. Meanwhile some new, different, contemporary events were established, with a pronounced economic character, but this time, based more on tourism, rather than trade. One of the ways to maintain existence of local fair is to strengthen their economic function through tourism with selected cultural, traditional and manifestation program and planning.

³⁴ О баштинском туризму и његовим облицима испољавања видети више у: Кривошејев, 2014, 77 и даље.

³⁵ О пословном и сајамском туризму више у: Работић, 2012, 13, 151.

Извори и литература

- Бјељац, 1998 - Бјељац Жељко, *Манифестациони туризам у Војводини*, докторска дисертација, Департман за Географију, Туризам и Хотелијерство, ПМФ, Нови Сад 1998.
- Бјељац, 2010 – Бјељац Жељко, *Манифестациони туризам у Србији*, Географски Институт Јован Цвијић САНУ, Посебна издања бр 82, Београд 2010.
- Бјељац, Ђурчић, 2015 - Бјељац Жељко, Ђурчић Невена, „Манифестација или Догађај (EVENT) у туризмолошкој теорији и пракси“, у *HOTELLINK – часопис за теорију и пракси хотелијерства* бр 23/24, 140-148
- Кривошејев, 2014 – Кривошејев Владимир, *Управљање даштином и одрживи туризам*, Ваљево – Београд, Народни музеј Ваљево и Артис центар 2014.
- Кривошејев, 2012 – Кривошејев Владимир, Ваљево, настанак и развој града – прилози за урбану историју Ваљева од првог помена до почетка 20. века, Ваљево 2012
- Марјановић, 2014 – Милош Марјановић, „Предговор: Вашар или панађур некад и сад“, у: *Вашар у пограничју источне и југоисточне Србије, зборник радова*, Прометеј и Машински факултет, Нови Сад и Ниш 2014.
- Милић, 1959 - Мичић Даница, *Трговина Србије 1815-1839*, Нолит, Београд 1959.
- Милић, 1996 - Милић Даница, „Трговина шишаркама у ваљевском крају“, у *Гласник историјског архива Ваљево*, бр 30, Историјски архив Ваљево, Ваљево 1996, 98-115.
- Перуничкић, 1973 – Перуничкић Бранко, *Град Ваљево и његово уједно појачање 1815-1915*, Историјски архив Ваљево, Ваљево 1973
- Поповић, 2002 – Поповић Љубодраг, „Ваљевски панађури у првој половини 19. века“, *Гласник Историјског архива Ваљево* бр 36, Ваљево, Историјски архив Ваљево, 5-16.
- Работић, 2012 – Работић Бранко, *Селективни облици туризма*, Висока туристичка школа струковних студија, Београд 2012.
- Совиљ, 2007 – Совиљ Милан, „Пијаце и панађури у Ваљеву између 1918-1941. године“, *Гласник Историјског архива Ваљево* бр. 41, Ваљево, Историјски архив Ваљево, 54-64.
- Срећковић и Антић, 2007 – Срећковић Саша, Антић Сузана, *Вашари у Србији*, Демократска странка – Истраживачко – издавачки центар, Београд, 2007
- www.sajam.rs – *Београдски сајам*, званичан сајт; последњи приступ 27. 12. 2016.
- www.sajam.net – *Новосадски сајам*, званичан сајт; последњи приступ 27. 12. 2016.